

دانشگاه تهران
پردیس هنرهای زیبا
گروه مطالعات عالی هنر

بررسی هنر تذهیب در قرآن های سده های نخستین

قرن اول تا قرن چهارم هجری

استاد راهنما : سرکار خانم دکتر زهرا رهنورد

نگارش : محمد تفرشی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در

رشته پژوهش هنر

زمستان ۱۳۸۸

فصل اول : روش تحقیق

۲	تعریف مسأله
۳	
۴	هدف تحقیق
۵	
۵	اهمیت تحقیق
	ضرورت تحقیق
۹	مراحل و روش اجرای تحقیق
۱۲	

فصل دوم : سده های نخستین عصر اسلامی

۱۳	
۱۴	۱ - ۲ . تاریخ سده های نخستین عصر اسلامی
۱۵	
۱۷	طاهریان
۱۷	
۱۸	صفاریان
۲۱	
۲۴	سامانیان
	آل بویه
۲۷	
۳۱	نتیجه گیری
۳۳	
۳۳	۲ - ۲ . فرهنگ و هنر سده های نخستین عصر اسلامی
۴۱	
۴۳	فرهنگ و هنر اعراب
	فرهنگ و هنر ایران ساسانی
۴۸	
۴۹	فرهنگ و هنر مانوی

۴۹	
۵۰	فرهنگ و هنر بیزانسی
۵۱	
۵۴	
۵۷	فصل سوم : آغاز قرآن نگاری و پیدایی هنر تذهیب قرآن
۵۷	۱ - ۳ . آغاز نگارش قرآن
۵۸	
۵۹	۲ - ۳ . پیدایی هنر تذهیب
۶۱	
۶۴	۳ - ۳ . تأثیرپذیری ها تذهیب از تمدن های همجوار
۶۴	
۶۵	تأثیرات هنر ساسانی بر هنر تذهیب
۷۰	
۷۲	تأثیرات هنر مانوی بر هنر تذهیب
۷۶	
۷۶	تأثیرات هنر بیزانسی بر هنر تذهیب
۷۷	
۸۳	فصل چهارم : سبک شناسی آرایه ها
۸۴	مقدمه
۸۶	
۸۸	۱ - ۴ . علائم فصل آیات
۸۹	
۹۴	سبک اموی
۱۰۰	
۱۰۲	سبک عباسی کهن
۱۰۴	
۱۰۴	سبک عباسی میانه
۱۰۷	
۱۰۷	سبک عباسی متأخر
۱۱۳	
۱۱۶	۲ - ۴ . علائم خمس
	سبک اموی
	سبک عباسی کهن
۱۲۹	
	سبک عباسی میانه

۱۳۲	سبک عباسی متأخر
۱۳۵	
۱۳۶	۴ - ۳ . علائم عشر
۱۳۹	
۱۴۱	سبک اموی
۱۴۴	
۱۴۶	سبک عباسی کهن
۱۴۹	
	سبک عباسی میانه
۱۵۲	
	سبک عباسی متأخر
۱۵۷	
۱۶۰	۴ - ۴ . سرسوره ها
	سبک اموی
۱۶۵	
۱۷۱	سبک عباسی کهن
۱۷۵	
	سبک عباسی میانه
	سرسوره های بدون کتیبه
	سرسوره های کتیبه دار
	سبک عباسی متأخر
	سرسوره های بدون کتیبه
	سرسوره های کتیبه دار
	۴ - ۵ . نشان های تخریب
	۴ - ۶ . نشان های سجده
	۴ - ۷ . لوح ها و سرلوح ها
	سبک عباسی کهن

سبک عباسی میانه

شیوه الف (قاب یک بخشی)

شیوه ب (قاب سه بخشی)

سبک عباسی متأخر

فصل پنجم : نمادشناسی در هنر تذهیب

مقدمه

۵ - ۱ . عناصر گیاهی

درخت مقدس

سدره المنتهی

شجره طوبی

سرو

تاک

نخل

انار

نیلوفر آبی

۵ - ۲ . عناصر حیوانی

شهرپر

۵ - ۳ . عناصر نجومی

خورشید

ستارگان

نتیجه گیری

فهرست منابع و مراجع

هوالمجمل

چکیده

ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ ...

اهمیت کتابت و نوشتار در اسلام تا بدان حد است که سوره ای در قرآن قلم نام گرفته است و در نخستین آیه آن به قلم و آنچه بدان می نویسند سوگند یاد شده است. همچنین در آیه چهارم و پنجم سوره علق^۱، قلم واسطه و ابزار انتقال علم به انسان دانسته شده است. از همین رو، مسلمین از نخستین سالهای شکل گیری تمدن اسلامی به کتابت کلام الهی اهتمام ورزیدند. گرچه در ابتدا، حساسیت خاصی

^۱ - الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ ، عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

پیرامون افزودن هر جزء دیگری غیر از کلام الهی به متن قرآن وجود داشت ، اما نیاز به جدا ساختن آیات و سوره ها این امر را اجتناب ناپذیر می ساخت. به تدریج نشان های دیگری نظیر علائم خمس ، عشر ، سجده نشان ، تحزیب و همچنین صفحات لوح و سرلوح که ابتدای مصحف را مشخص می ساختند رواج یافتند . هرچند که در گام اول ، این علائم به صورت نشان های ساده ای ترسیم می شدند که تنها جنبه کاربردی داشتند اما به تدریج جنبه های زیبایی شناسانه در طراحی این نشان ها مورد توجه قرار گرفت و از آن نشان های ساده نخستین ، آرایه هایی بی بدیل پدید آمد.

نشان های مورد استفاده در قرآن های این دوره را می توان بر اساس شکل و تاریخ ، به چهار سبک اموی (از ابتدا تا اوایل قرن دوم هجری)، عباسی کهن (از اوایل قرن دوم تا اوایل قرن سوم هجری)، عباسی میانه (قرن سوم هجری) و عباسی متأخر (قرن چهارم هجری) تقسیم نمود. به طور کلی نشان ها در اوایل عصر عباسی کهن ای کاربردی داشتند و اغلب توسط کاتب حین نگارش متن ترسیم می شدند اما در اواخر این دوره ، در برخی نشان ها ، به ویژه در سرسوره ها، پاره ای جنبه های تزئینی نمود یافت که بیشتر حاصل تأثیرات هنر تمدن بیزانسی بود. در عصر عباسی میانه ، به واسطه ارتباط بیشتر مسلمانان با تمدن ایران ، هنر تذهیب از هنر ایرانی تأثیر پذیرفت. ظهور نقشمایه های تاک و سرو و نیز بهره گیری از زرنگاری عناوین از جمله تأثیرات هنر ایران بر تذهیب این دوره می باشند. در این دوره ، هنر بیزانسی نیز همچنان مورد توجه هنرمندان مسلمان قرار داشت و قاب بندی های هندسی و تزئینات موزایک گونه بیزانسی در اغلب نسخه های این دوره مشاهده می شود.

در عصر عباسی متأخر که همزمان با قدرت یافتن خاندان های ایرانی بود، تأثیرات هنر ایران بر تذهیب شدت یافت و نقشمایه های جدیدی از هنر ایران نظیر برگ نخل ، شپهر ، روبان سلطنت ، رشته مروارید ، و گل نیلوفر مورد استفاده هنرمندان مسلمان قرار گرفت. همچنین در این دوره ، عنصر رنگ از اهمیت بیشتری برخوردار گردید و رنگهای قرمز ، سبز و لاجوردی در ترسیم جزئیات مورد استفاده قرار گرفتند.

با وجود بهره‌گیری هنر تذهیب از نقشمایه‌های هنر سایر تمدن‌ها، تذهیب به هویت خاص خود دست یافت و هنرمندان مسلمان تلاش نمودند با انتخاب نقوش خاص بر اساس فرهنگ اسلامی و سازماندهی جدید آنها، علاوه بر نیل به زیبایی، بخشی از آموزه‌ها و انگاره‌های اسلامی را نیز متجلی سازند. به کارگیری نقوش انتزاعی و پرهیز از طبیعت‌پردازی به منظور خلق فضایی غیرمادی، تجسم باور «الله نور السموات و الارض» از طریق به کارگیری نقوش زرین، استفاده از نقش سدره‌المنتهی به مثابه نماد حد در صفحات لوح و سرلوح، استفاده از نقوش درختان بهشتی، به کارگیری نقش شهپر در نشان شجری به عنوان نمادی از فرشته حامل وحی – از جمله تلاش‌های هنرمندان مسلمان جهت متجلی ساختن باورهای اسلامی در تذهیب به شمار می‌آیند.

کلیدواژه‌ها :

تذهیب قرآن، سده‌های نخستین، نمادشناسی، نشان تقسیمات قرآن (خمس، عشر، سرسوره، سجده،

جزو ف حزب)، سرلوح

فصل اول : روش تحقیق

تعریف مسأله

قرآن، کلام الهی و سرمایه جاودان انسان، از بدو نزول تا عصر حاضر همواره مورد توجه خاص مسلمین بوده است. کلام الهی در مدتی بسیار کوتاه، مرزها را در نوردید و در سراسر سرزمین های همجوار

گسترده شد و قلوب آزادگان را مسخر خویش ساخت. شیفتگی مسلمین به این کتاب آسمانی، تا حد زیادی مرهون زیبایی شناسی کلام الهی است. در آیات قرآن، زیبایی معنا و لفظ در کنار یکدیگر گرد آمده اند و آن را به معجزه ای آشکار تبدیل ساخته اند.

با ظهور اسلام و نزول قرآن، یک دگرگونی اساسی در فرهنگ اعراب صورت پذیرفت و آن انتقال از فرهنگ گفتاری به فرهنگ نوشتاری بود. مطالعات تاریخی نشان می دهد اعراب پیش از اسلام، فرهنگی شفاهی داشتند و شعر و آواز یگانه هنر این مردمان بود. اما لزوم حفظ و صیانت قرآن از تحریف و انتقال بی کم و کاست آن به آیندگان، سبب گردید اعراب به کتابت قرآن رو آوردند.

کاتبان و مذهبیان مسلمان از همان آغاز تلاش کردند تا زیبایی معنا و لفظ را در صورت قرآن نیز متجلی سازند و از این رهگذر، خوشنویسی را به کمال رساندند تا شایستگی انتقال کلام الهی را داشته باشد. اهتمام مسلمانان در زیبا سازی نسخه های قرآن تنها در خوشنویسی تجلی نیافت و تذهیب و تجلید نسخه های قرآن را نیز در بر گرفت. گرچه تذهیبات قرآن در ابتدا تنها جنبه کاربردی داشتند اما به تدریج جنبه های زیبایی شناسی نیز در آنها نمود یافت و از صورت ساده نخستین فاصله گرفتند؛ به طوریکه در طول چهار قرن نخست اسلام، هنر تذهیب مسیری از عدم تا کمال را پیموده و در آغاز قرن پنجم هجری به درجه بالایی از ظرافت و زیبایی رسیده بود. نکته قابل توجه در این است که گرچه اسلام فاقد اصول و روشهایی برای هنرهای تجسمی بود و اعراب نیز از فرهنگ تصویری بهره چندانی نداشتند، اما هنری که در قلمرو این تمدن شکل گرفت هویت خاص و مستقل خویش را داشت و از هنر تمدن های همجوار کاملاً متمایز بود. بررسی نحوه شکل گیری و تکامل هنر تذهیب قرآن موضوعی است که در این پژوهش بدان پرداخته خواهد شد. خاطر نشان ساختن این نکته ضروری است که پیدایش هنر تذهیب و استقلال آن در دوره عباسی اتفاق افتاد، لذا در این پژوهش نسخه های مربوط به همین دوره که از قرن میانه قرن دوم تا اوایل قرن پنجم را در بر می گیرد مورد بررسی قرار خواهند گرفت. همچنین لازم به ذکر است که عصر عباسی به لحاظ تاریخی یه سه دوره تقسیم می شود: عصر اول عباسی (از سال ۱۳۲ تا ۲۳۲ هجری)، عصر دوم عباسی (از سال ۲۳۲ تا ۴۴۷ هجری) و عصر سوم عباسی (از تاریخ ۴۴۷ تا ۶۵۶ هجری) (مکی، ۱۳۸۳: ۴۴ تا ۵۰). اما در عالم هنر، هنر عصر سوم عباسی، با نام هنر سلجوقی شناخته می شود. لذا در این پژوهش، هر جا از عصر عباسی نام برده شود، مقصود دوره تاریخی عباسی، از آغاز تا پیش از استیلای سلجوقیان می باشد.

هدف تحقیق

با توجه به آنچه اشاره شد ، هنر تذهیب در جامعه ای شکل گرفت که بهره چندانی از فرهنگ تصویری نداشت ، از این رو در ابتدا از هنر تمدنهای همجوار و اقوام دیگر بهره گرفته شد. اما این وامگیری نتیجه ای خلاقانه در پی داشت. سوالی که در اینجا مطرح می شود این است که فرآیند اخذ و به کار گیری عناصر هنری بیگانه ، به چه میزان و به چه شکل صورت گرفته که چنین نتیجه ای در پی داشته است. همچنین پرسش دیگری که از بررسی هنر تذهیب قرآن ها به ذهن خطور می کند این است آیا از انتخاب نقوش خاص و شیوه تلفیق کم و بیش یکسان آنها در اغلب نسخه ها ، اشاره به معانی خاصی مورد نظر مذهبان بوده است؟ به بیان دیگر آیا آرایه ها در هنر تذهیب ، افزون بر جنبه کاربردی و زیبایی صوری ، به مفاهیم نمادین و غیرمادی نیز اشاره دارند؟

به طور خلاصه این پژوهش در پی آن است که به پرسش های زیر پاسخ گوید:

- قرآن نگاری در مرحله پیدایش از چه عواملی تأثیر پذیرفته است و این عوامل چه نمودی داشته اند؟
- فلسفه پیدایش آرایه های قرآن چیست؟
- آیا به کارگیری نقشمایه های خاص در تزئین قرآن به معانی خاصی اشاره دارد یا صرفاً جنبه تزئینی داشته است؟

اهمیت تحقیق

نبود یک فرهنگ تصویری معاصر که با هویت فرهنگی ما تناسب داشته باشد ، مشکلی است که بی شک جامعه امروز ما بدان گرفتار است. نگاهی به هنر معاصر جامعه ما ، این نکته را آشکار می سازد که این جریان تا حد زیادی از هویت فرهنگی ما فاصله دارد. بی شک بخش وسیعی از فرآورده های هنری موجود در جامعه ، حاصل گرته برداری از نمونه های بیگانه و به ویژه غربی است. شاید بتوان موقعیت امروز ما را به نوعی با موقعیت مسلمانان صدر اسلام مقایسه کرد. در آن روزگار مسلمانان در معرض تأثیرات یونان ، روم و بیزانس بودند. آنگونه که ما امروز در معرض تأثیرات مغرب زمین قرار گرفته ایم . البته موقعیت امروز ما

تفاوتی نیز با موقعیت مسلمانان صدر اسلام دارد. در آن زمان مسلمانان فاقد پیشینه فرهنگی - هنری مستقلی بودند اما با بهره گیری بجا و آگاهانه از فرهنگهای مغلوب توانستند به هویت هنری خاص خویش دست یابند. حال آنکه مسلمانان امروز از موقعیت به مراتب بهتری برخوردارند و میراث دار چهارده قرن هنر متعالی و پیشینه فرهنگی غنی می باشند. در اینجا این پرسش مطرح می شود که چرا با وجود چنین میراث عظیمی، مسلمانان تا کنون نتوانسته اند بحرانی را که در فرهنگ تصویری معاصرشان مشاهده می شود از میان بردارند. شاید بتوان مهمترین دلیل این امر را عدم آشنایی با روند پیدایی شاخه های گوناگون هنر اسلامی دانست. لینگر پیدایی هنر اسلامی را «خلق از عدم» می داند. «(لینگر، ۱۳۷۷، ص ۱۲) این خلق از عدم نیاز به بررسی عمیقی دارد. شناخت این روند، ما را یاری می دهد تا بتوانیم مسیری صحیح در جهت ایجاد یک فرهنگ تصویری معاصر و متناسب با ارزشهای فرهنگی خویش دنبال نماییم.

ضرورت تحقیق

در این بخش به بررسی ضرورت دستیابی به فرهنگ تصویری مذکور و نیز ارتباط این پژوهش با این مقوله اشاره خواهیم کرد. در جهان امروز، باورها و عقاید فلسفی، تصمیمات سیاسی، نظام های اجتماعی و شیوه های زندگی با استفاده از انواع بیان های هنری و در قالب محصولات فرهنگی به جوامع عرضه می شود. به عبارت دیگر، در جهان معاصر، هنر کارکردی و رای زیبایی شناسی صرف یافته است و به مثابه ابزاری قوی جهت شکل دهی و جهت بخشی به تحولات اجتماعی مورد استفاده قرار می گیرد. وجود یک فرهنگ تصویری معاصر، مؤثر و متناسب با میراث تمدنی ایرانی - اسلامی، روحیه اعتماد به نفس، خودباوری و نشاط اجتماعی را در جامعه گسترش می دهد و همچنین، ارزش های فرهنگی گذشته را از نو مطرح ساخته، بر فرآیند همگرایی نیروهای اجتماع تأثیر گذاشته و از این رهگذر، موجبات پیشرفت در عرصه های مختلف را فراهم می سازد.

متأسفانه در این میان، کم توجهی جامعه ما به مقوله هنر، موجبات محرومیت مان از فرهنگ تصویری مذکور و تبعات مثبت آن را در پی داشته است. نخستین گام در راه دستیابی به فرهنگ تصویری مورد نظر، شناسایی روشمند میراث هنری گذشته و گام بعدی، بهره گیری از آن در جهت خلق آثار هنری جدید و مورد نیاز جامعه می باشد. این پژوهش در پی آن است که با بررسی روشمند پیدایی و تکامل هنر تذهیب، زمینه ای را جهت تفکر در شیوه های اخذ و جذب عناصر هنری بیگانه فراهم آورد.